

Az *ě* ~ *ö* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban¹

Bába Barbara

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

The labialization of *ě* to *ö* was a sound change of significant efficiency, spanning several historical periods and concerning several regions. However, the assignment of individual data to this source is problematic, given that the *ö* concerned may have emerged by the lowering of *ü*, too. The study of the geographical and chronological aspects of the sound change tendency *ě* > *ö* may therefore only be based on data in which the originality of closed *ě* can be proven. In earlier descriptions of historical phonology and historical dialectology, the limited number of data and the difficulty of their assessment either chronologically or geographically, or both, made it possible to formulate tentative claims at best. However, with the help of a larger amount of local historical data now at our disposal, we can venture to make novel claims, due to the fact that, in view of very early data and their peculiarities, we can now see an increase in the number of items that can be attributed to labialization of the type *ě* > *ö*.

Keywords: historical dialectology, historical phonology, labialization, early Old Hungarian period, phonological opposition

Kulcsszavak: nyelvjárástörténet, történeti hangtan, labializáció, korai ómagyar kor, hangtani szembenállások

1. Az *ě* > *ö* labializációjához tartozó adatok körülhatárolásának nehézségei

Az *ě* > *ö* labializáció igen nagy hatóerejű, nyelvtörténeti korszakokon átívelő és több régiót érintő hangváltozás (Juhász 2018: 330). E. Abaffy Erzsébet megfogalmazása szerint az *ě* > *ö* labializáció az ómagyar kori hangváltozási tendenciák között azért jelentős, mert „része volt abban, hogy a más tendenciával (az *ü* > *ö* nyíltabbá válással) is létrejövő új fonémának, az *ö*-nek az előfordulási lehetőségét szaporítsa” (2003: 326). Kétségtelen, hogy az *ě* > *ö* labializációnak az *ö* fonéma kialakulásában betöltött szerepét igen nehéz megítélni. Az egyes adatoknak az ebbe a keletkezéstörténeti típusba sorolása ugyanis éppen azért problematikus,

¹ A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

mert a bennük lévő *ö* hang az *ü* nyíltabbá válásával is keletkezhetett. Az *ë* > *ö* hangváltozási tendencia területi és kronológiai sajátosságainak vizsgálatakor ezért csak az olyan adatokat vehetjük figyelembe, amelyekben a zárt *ë* eredetisége igazolható (E. Abaffy 2003: 326).

Az ómagyar korból a korábbi leírások viszonylag kevés adatot tudtak emiatt egyértelműen a folyamathoz sorolni, de valószínűsíthetően ilyen példák azok, amelyek esetében az eredeti *ë* helyén találunk *ö* hangot, s amelyeknek régi *i*-s adatai nem bukkannak fel a forrásokban, pl.: 13. sz. eleje (KT.): *lelhetneýnc* ~ 1372 u. (JókK.): *lewlek* 'lelék' = találták (Gerstner 2018: 120), szl. *pečatb* >> 1416 u. (BécsiK.): *megpeletle* [mëgpëcsetlé] 'megpecsételte' ~ 1529: *pewchety* [pöcséti] 'pecsétjei' (Gerstner 2018: 120), német *zweck* [cvëk] (Gerstner 2018: 120) > 1300: *Cheuek* (Bárczi 1967/2002: 157) ~ 1429: *Cwuek* (OkI Sz.) (vö. Bárczi 1958: 58, 1963/1975: 131, E. Abaffy 2003: 326), 1254: *veres-* ~ 1311: *Veurus* [vöriüs vagy vörös] (Bárczi 1963/1975: 131), szl. *kastelbci* > m. 1055: *kasztelic*, 1240: *Keztelch* ~ 1381: *Keszteulch* (Bárczi 1958: 58, 1967/2002: 157, E. Abaffy 2003: 326), középfelnémet *lehen* > 1226, 1230: *lehen* ~ 1271: *lehun*, 1292: *Lehun* 'hübérbirtok' (Bárczi 1958: 58), szl. *rëndb* > m. *rënd* ~ 1550 k./1638: *rönd* (TESz., Bárczi 1958: 58, 1967/2002: 157), szl. *vědrb*, esetleg **vědrb* > m. 1405 k.: *veder* ~ 1511/1593/1681: *vödör* (TESz.).

2. Az *ë* > *ö* labializáció kezdetének meghatározása a korábbi leírásokban

Az adatok megítélésének nehézségéből fakadóan természetesen a tendencia kezdetének meghatározása is gondot okozott a korábbi nyelvtörténeti szakmunkákban (E. Abaffy 2003: 326). Bárczi Géza szerint a változás a 14. században válik erőteljessé, de sok lexémában csak jóval később, a 16. században, és csak a legerősebben *ö*-ző nyelvjárásokban jelenik meg. Azt, hogy az *ë* > *ö* labializáció az ómagyar koron átívelő s azon túlnyúló folyamat, az is jelzi, hogy a kódexekben *ë* és *ö* között erőteljes ingadozást tapasztalunk (Bárczi 1963/1975: 132, 1967/2002: 157). Bizonyos kódexek egyértelműen *ö*-zőek, pl. Guary-kódex (1490-es évek eleje): *meltör* (4, 6, 7), *zentörnec* (4, 31, 50), *embörnec* (1, 9, 42, 44),²

² Szintén az *ö*-ző kódexekhez sorolhatjuk például a következőket: Czech-kódex, Nádor-kódex, Sándor-kódex, a Székelyudvarhelyi kódex 2., a Teleki-kódex 1. keze (Molnár – Simon 1980: 190; Juhász 2018: 330).

más kódexek inkább az illabiális alakokat részesítik előnyben, pl. Keszthelyi-kódex (1522): *erwlnek* 'örülnek' (76), *ezwe* 'össze' (81), *kernwle* 'körülötte, köréje' (77), de *edews* 'édes' (77), megint más kódexekben erőteljes ingadozás figyelhető meg ezen a téren, pl. 1526 (Érdy-kódex): *nyegheefre* (40), *zömeewel* (40), *meg hydegödnek* (40) (Volf 1876: 61–62, 1885: 170, 172, Molnár–Simon 1980: 111–112, 176–179, 184–185, Jakab–Kiss 1994). A 16. századtól az *ë* > *ö* változási tendencia felerősödik, ezért bizonyos esetekben Bárczi szerint olyan szavakban is adatolhatunk *ö* hangot, ahol a kódexek korában soha nem jelöltek *ö*-t, például *këll* > *köll* (1511/1593/1681: *köll*, 1568: *köll*, TESz.), *mëgy* > *mögy* (1574: *mönth*, RMNy. 2: 241) (Bárczi 1958: 58, 1967/2002: 157).

Ennél hamarabb, már a 13. századtól jelentkeznek az *ë* > *ö* labializáció esetei az *l* + dentális, illetve palatális mássalhangzó (vagyis az *lt*, *ld*, *ln*, *lgy*, *lc* hangkapcsolatok) előtt, pl. 1086/12–13. sz.: *felduar* ~ 1269: *Banafeuld*, 1211: *Furizuelgi* ~ 1275/1281: *Zederiesuolg*, 1221: *Zeldes* ~ 1316: *Zeulduar*, 1344: *Helg* ~ 1341: *Holgtheluk* (KMHSz. 1: 133) (Bárczi 1958: 59, 1967/2002: 157, E. Abaffy 2003: 326, Gerstner 2018: 120). Ugyancsak az *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolatok idézik elő azt az ómagyar korban egyébként szűk körű labializációt, ami záródással is együtt jár: *tele*, de *tölt*, pl. 1372 u. (JókK.): *tele tewlt* (51–52); *felkel*, de *költ*, pl. 1372 u. (JókK.): *felkele* (4) ~ *kewltuala* 'kelt vala' (78) (E. Abaffy 2003: 326), BesztSzj.: *thelek* ~ *theulthew* (Bárczi 1967/2002: 157). Bárczi úgy véli, hogy akár a *zöld*, *völgy*, *hölgy* labializációi is ide tartozhatnak, de esetükben az *e* hang eredetibb nyíltabb fokát nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani (1967/2002: 157).

Bárczi szerint szintén a 13. századra nyúlik vissza a szóvégi *ë* előző szótagi labiális palatális magánhangzó hatására bekövetkező labializációja, ami mindmáig egy szűkebb területre korlátozódó változás,³ pl. BécsiK.: *le vlø* 'leüle', *gvytø* 'gyűjte', *ø tøllø* 'ö töle', AporK.: *øromø* 'öröme', MünchK.: *ø èløttø* 'ö előtte', *vlnø* 'ülne', PozsK.: *elewthew* 'előtte' (Bárczi 1967/2002: 157, E. Abaffy 2003: 326).

Ugyancsak az előző szótagi labiális palatálisok hatására következik be a 16. századtól kezdődően a nyílt *e*-nek záródással is együttjáró labializációja bizonyos erdélyi nyelvjárásokban, pl. Heltai: *örög*, s ma egyes nyelvjárásokban: *ölöli*, *ötönn*, *közöpibe*, *ők hazajöttek*. De „szórványosan előfordul hasonló jelenség a régiségben más területeken is” (Bárczi

³ Napjainkban a nyugati nyelvjárások őrzik ezt a nyelvallapotot, pl. *fülö*, *összö*, *könyvö* stb. (Bárczi 1967/2002: 157).

1967/2002: 158), s nyugaton emellett a hangsúlyos *e* > *ö* változásra is találunk példát, pl. *köserü*, *ömel* stb. Szintén a 16. századtól jellemző a nem *ö*-zű területeken az *ö*-zű befejezett múlt idejű alakok (pl. *tött*, *vött*, *lött*) elterjedése, ami valószínűleg független az *ë* > *ö* labializációtól, és a *tön*, *vön*, *lön* analógiája alakította (Bárczi 1967/2002: 157–158).

3. Az *ë* > *ö* labializáció területiségéről vallott elképzelések a korábbi leírásokban

A korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a változás különböző fokozatokon át teljesedett ki. Juhász Dezső ezek alapján úgy véli, hogy a folyamat előzményeként a labializáló nyelvjárások az *i* > *ü* labializációval már a felső nyelvválásfokon elindították a folyamatot, majd ezt követően (részben az *i* > *ë* nyíltabbá válás következtében) az *ë* > *ö* labializáció vált tipikussá. A felső nyelvválású rövid végmagánhangzók lekopása után véleménye szerint az *ë* > *ö* változás szó vége felőli terjedése mutatható ki az adatokban (pl. *kërésztsös* > *kerösztsös* > *körösztsös*) (Juhász 2018: 330, vö. Losonczy 1915–1920: 375).

Az *ö*-zés területi göca a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a Délkelet-Dunántúl (és a törökdhülésig a Dél-Alföld és a Délvidék egy része) lehetett, ahol Juhász Dezső szerint már a kései ómagyar korban megjelentek az utolsó szótag előtti *ë* > *ö* labializáció példái. Az ómagyar korban az *ö*-zű kódexek zömére csak a hangsúlytalan *ë* > *ö* labializáció jellemző, és az Árpád-kori kirajzások is megrekedtek a gyengébb fokozatú, hangsúlytalan *ö*-zésnél (2018: 330).⁴ Juhász Dezső ugyanakkor arra is utal az Árpád-kori kis szövegmélekek kapcsán, hogy „a formálódó kancelláriai norma nemcsak türte, hanem szerény mértékben preferálhatta is a labiális változatokat” (2018: 324), ami nyilvánvalóan a tendencia területiségéről alkotott képünket is befolyásolhatja.

⁴ A területiség szempontjából értékes forrás az 1528-as Lázár-térkép, amelyen a labiális-illabiális viszony tekintetében vannak különbségek (Molnár – Simon 1980: 275), pl. *Beltek* (mai Nyírbélték, Szabolcs vm.), *Besene* (mai Besnyő, Fejér m.), *Gergin* (mai Görgényszentimre, Románia), *Kekel* (=Tekel, mai Tököl, Pest m.), *Kertwiles* (mai Hódmezővásárhely, Csongrád-Csanád m.), másfelől *Beltheuke* (mai Krasznabélték, Románia), *Besenew* (mai Rinyabesenyő, Somogy m.), *Feuldiak* (mai Földeák, Csongrád-Csanád m.), *Fewldwar* (mai Bácsföldvár, Szerbia), *Zewldin* (mai Szépfalu, Románia) (Hajdú – Molnár 1978: 14). Az adatok alapján valóban a déli területek *ö*-zű jellege látszik igazolódni, ugyanakkor ezeken a területeken is fel-felbukkannak illabiális alakok, pl. *Kertwiles* (mai Hódmezővásárhelyen, Csongrád-Csanád m.).

Bárczi azonban a labializációs tendenciák közötti összefüggést nem látja ilyen közvetlennek, véleménye szerint a változások nemcsak időben nem zajlottak feltétlenül egyszerre, de területi azonosság sem állapítható meg egyértelműen közöttük (1958: 61). Azt gondolhatjuk tehát, hogy vannak időben és/vagy területileg összefüggő, illetve területileg és időben össze nem függő labializációk.

4. A korai ómagyar kori *ö*-zű adatok keletkezéstörténeti sajátosságai

Amint látjuk, a korábbi hang- és nyelvjárástörténeti leírásokban az adatok korlátozott száma mind kronológiai, mind területi szempontból csak óvatos következtetések megfogalmazását tette lehetővé. A jelenleg rendelkezésünkre álló nagyobb számú helynévi adat segítségével azonban megkísérlelhetünk újabb megállapításokat tenni, mivel a korai adatok és azok etimológiai sajátosságainak figyelembevétele után az *ë* > *ö* labializációhoz sorolható elemek száma jócskán megnövelhető. A vizsgálathoz forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének több mint 55 ezer adatot tartalmazó hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálna (http://mna.unideb.hu/hang_es_helyesirastorteneti_adatbazis.php). A következőkben azt tekintem át, hogy a korai ómagyar kori *ö*-zű alakok milyen módon keletkezettek.

4.1. Korábbi *i*-re visszavezethető elemek

A korai, *ë* ~ *ö* szembenállást mutató helynévi adatok egy része azok etimológiája alapján korábbi *i*-re vezethető vissza, tehát esetükben az *i* > (*ü* >) *ö* vagy *i* > (*ë* >) *ö* változás feltételezhető. Az eredeti *i*-re visszavezethető nevek körének kijelölésekor ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a nevek etimológiája és korai történeti adatai alapján a besorolás bizonyossága a valószínűség különböző fokán áll, ráadásul a helyesírás-történeti bizonytalanság miatt az itt tárgyalt neveknek nem is feltétlenül mindegyike esetében tudjuk igazolni, ugyanakkor kizárni sem az *ö*-zű formáig való eljutást.

4.1.1. Személynévi eredetű nevek

Nagy valószínűséggel *i*-re vezethetők vissza azok a helynevek, amelyeknek személynévi etimonjai a magyarban adatolhatók *i*-vel, s maga a helynév is mutat ilyen formát, például *Perény* (1329: *Pirin* ~ 1299: *Peryn* ~

[1307]: *Purwen*, Gy. 1: 131) (vö. 1248: *Pyryn* szn., 1299/1467: *Pyrryn* szn., ÁSz., 1219/1550: *Peruen* szn., FNESz., 1230: *Perrin* szn., ÁSz.), *Benedek* (1332–5/Pp. Reg.: *Benedic*, Gy. 2: 133 ~ +1324/580: *Zent Benedek* ~ 1297: *Zenthbeneduk*, Gy. 3: 371) (vö. 1138/1329: *Benedic* szn., FNESz.), *Gyerki* (1156: *Gyrki* ~ 1263: *Gerky* ~ 1262: *Gurky*, Gy. 3: 197) (valószínűleg személynévi eredetű, FNESz., vö. 1283: *Gyrky* szn., 1215/1550: *Gyurc* szn., 1138/1329: *Gurk* szn., ÁSz., a *Gurk*, *Gyurk* a *Georgius* származékaként felsorolva: Slíz 2011: 148, 2017: 93, de vö. FNESz.).

Azok a helynevek, amelyek idegen eredetű személynévből származnak, s a személynév csak az adott nyelvben adatolható *i*-vel írva, maga a magyar helynév azonban nem mutat ilyen hangalaki formát, már kisebb bizonyossággal sorolhatók az eredeti *i*-re visszamenő nevek közé, például *Höltövény* (1335: *Heltheuin* ~ 1344: *Holtuen*, KMHsz. 1: 133) (vö. régi német *Hiltwin*, FNESz.).

Bizonyos idegen eredetű személynévből származó helynevek pusztán kikövetkeztetett⁵ idegen nyelvi alakra vezethetők vissza, ami az eredeti *i* jelenlétét a magyarban nyilvánvalóan kevésbé igazolhatja, például *Köröskény* (1240: *Keryskyn*, Gy. 4: 414 ~ 1290 k.: *Keresken*, Gy. 3: 206 ~ 1292 [ö: 1296]: *Kerusken* ~ 1301: *Kurusken*, Gy. 4: 414) (puszta személynévből keletkezhetett magyar névadással, az alapjául szolgáló szn. előzményéhez vö. ótörök **keriškän* 'pereskedő',⁶ FNESz.).

4.1.2. Jövevény helynevek

Nagy valószínűséggel *i*-re vezethetők vissza azok a helynevek, amelyek idegen nyelvi előzménye adatolható *i*-vel írva, és a magyar nyelvi adatok között is találunk *i*-vel, *y*-nal írott formát, például *Csetnek* (1294: *Sytnik* ~ 1321: *Chethnek* ~ 1332: *Chuthnuk*, Gy. 2: 490) (szláv eredetű, vö. szlk. *Štítnik*, le. *Szczytniki*, szb.-hv. *Štítnjak*, FNESz.), *Pelsőc* (1328: *Pilisych* ~ 1243/335: *Plesuch* ~ 1318: *Plusuch*, Gy. 2: 532) (szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Plišivac* hn., blg. *Плеушвеч* hn., szlk. *Plešivec*, FNESz.).

Bizonyos helynevek csak az átadó nyelvben adatolhatók *i*-vel, a magyar nyelvbéli adatok nem mutatnak *i*-re utaló formát. Ezek a helynevek

⁵ A kikövetkeztetés alapját ráadásul gyakran vélhetően éppen a magyar nyelvi formák adják.

⁶ Ez alapján esetleg az első szótagban bekövetkezett változás *ë* > *ö* labializáció, a második szótagi *i* > (*ë* >) *ö* változás lehet.

még kisebb valószínűséggel sorolhatók az *i*-re visszavezethető nevek körébe, például *Geletnek* (1237: *Gelednek* ~ 1075/+1124/+1217: *Gelednuk*, Gy. 1: 444) (szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Gladnik* hn., FNESz.).⁷

Előfordul ugyanakkor, hogy mind az átadó nyelvbéli, mind a magyar nyelvi forma bizonytalan. Ebben az esetben egy esetleges *i*-ző alak elsődlegességének valószínűsége igen csekély. Így például a *Göröcsöny* (1345: *Gerchin*, KMHsz. 1: 114, 1332–5/PR.: *Guerchen* ~ *Gurchu(n)*, Gy. 1: 310) helynevet Kiss Lajos bizonytalan eredetűnek minősíti, s úgy véli, talán egy déli szláv régi kikövekeztett **Gričane* (tkp. 'dombon lakók') helynévre vezethető vissza. A magyar helynévnek pedig ugyan vannak *i*-ző alakjai, de csak a hangsúlytalan szótagban (1345: *Gerchin*, 1332–5/PR.: *Chenchin*, Gy. 1: 310), ráadásul a helynév adatainak nagy része a romlott alakokat nagy mennyiségben tartalmazó pápai tizedjegyzékből való.

4.1.3. Közszt tartalmazó vagy közszoí előzményű helynevek

Az ilyen típusú nevek közül talán azokról feltételezhetjük valamelyest nagyobb eséllyel az eredeti *i* meglétét, amelyek idegen vagy alapnyelvi megfelelői között találunk *i*-ző formát, és amelyeknek a magyar nyelvi adatai között is felbukkannak *i*-zésre utaló alakok. Az alább felsorolt példák ugyanakkor hűen illusztrálják azt a bizonytalan helyzetet, amit ezeknek a neveknek az etimológiájában a kikövekeztetett alakok okoznak, például *Kőrös* (1055: *keuris tue*, OklSz. 537 ~ 1376: *Keresmonostora*, KMHsz. 1: 165 ~ 1252: *Keurus*, HA. 1: 49) (a *kőrös* fanévből alakult, vö. ótör. **kevrič*, WOT.)⁸, *berkenye* (1274: *Brekyne*, *Berkyne*, TESz. ~ 1283: *berekene*, Gy. 3: 206 ~ 1278: *berecune*, Gy. 4: 265) (vö. déli szláv vagy szlovák **brékynja* 'berkenye', TESz., Kiss L. 1995: 16), *Csiger* (1394: *Chyger*, Gy. 2: 65 ~ 1258/259: *Cheguercuta*, Gy. 1: 366 ~ 1243/344: *Chuger*, Gy. 2: 65) (vö. m. *csiger* ~ *csigér* 'lőre, vinkó', FNESz., vö. ótör. **čigir*, WOT.), *Gyöngyös* (+1275/[XIV.]: *Gyngus* ~ 1332–7/PR.: *Gengus*, Gy. 3: 95 ~ 1261/1271: *Gunguspispuky*, Gy. 3: 95) (vö. ótör. **jinju*, WOT.), *gyümölcsény* (1271/1272: *gymylchen*, HA. 4: 58 ~ 1320: *gemelchenfa*, Gy. 4: 77 ~ 1332: *Gumulchynbukur*, HA. 1: 47) (vö. ótör.

⁷ *Gelednek* településnév esetében még a szláv nyelvi *-nik* képző sem feltétlenül valószínűsíti, hogy a magyar nyelvbéli alapalak *i*-ző lett volna, mert ennek a magyar nyelvbéli folytatása *-nok/-nök/-nök* (vö. Kiss L. 1995: 9, Hoffmann 1997: 89).

⁸ A második szótagi labializáció szempontjából vonható ide.

**jemilčen*, WOT.), *veres* (1271/272: *vyris* ~ 1256: *Weres* ~ 1313: *Werus* ~ 1322: *Wrus*) (a *vér* fgr. alapalakja **βire* vagy **βere* lehetett, TESz., UEW).

Még inkább esetleges az eredeti *i* feltételezése azokban a nevekben, amelyeknek idegen vagy alapnyelvi megfelelői között találunk ugyan *i*-s formát, de amelyeknek a magyar nyelvi adatai között *i*-zésre utaló alakok nem vagy csak nehezen megítélhető módon jelennek meg, például *mög* (1279/1312: *Hygme gy* ~ 1279: *Heygmuguy*, Gy. 1: 775) (a finnugor alapalak **miñä* vagy **müñä*, TESz., UEW. 277)⁹, *Köved* (1339: *Kywid*, Gy. 3: 42, 141 ~ 1247: *Kued*, Gy. 3: 434) (fgr. alapalak **kiwe*, UEW. 163, TESz.),¹⁰ *töve* (+?1061/272/327/358/390: *Lycuarteue*, *Vorsadteue*, Gy. 4: 424 ~ 1260: *Sytuatue*, Gy. 3: 464) (a fgr. alapalak **tiñe*, esetleg ~ **iüñe*, TESz., UEW. 523).

A leginkább az olyan esetekben kell megkérdőjeleznünk az eredeti *i* feltételezését, amikor az adott helynévnek nincsenek *i*-zésre utaló adatai, s a helynév bizonytalan etimológiája alapján az átadó nyelvbéli forma *i*-s hangzását sem tudjuk megnyugtatóan igazolni, például *Ölved* (1293: *Vlued*, Gy. 3: 225 ~ 1463: *Elwed*,¹¹ FN. 167) (az *ölyv* madárnévnek a TESz. szerint a törökből a magyarba került alapalakja az **iläy*, míg a WOT. szerint az ótör. **eliy* lehetett).

4.2. Eredetileg is labiális hangot tartalmazó helynevek

A korai ómagyar korban labiálist tartalmazó helynévi adatok egy részében azok etimológiája alapján feltehetően eredetileg is labiális magánhangzó áll.

Az ilyen elemek bizonyos esetekben nem mutatnak labiális–illabiális szembenállást, vagyis az adatokban csakis labiális formákkal találkozunk (a *Bögöd*, *Kölcsény*, *Ökörítő*, *Gönc*, *Lök*, *Bekölce*, *Györk*, *Köke* nevek esetében), máskor a valószínűleg elsődleges labiális forma mellett illabiális alakok is felbukkannak (a *Kölkedi*, *Köre*, *Körű*, *Gecelfalva*, *Kökényér*, *Küküllő* nevek esetében).

⁹ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy bár ebben a jelentésben nincs *i*-ző alak az adatok között, nem kétséges a szónak a *meg*-gel való etimológiai kapcsolata, ami miatt a *migé* (HB. *mige*) formáknak is lehet jelentőségük a kérdés megítélésében.

¹⁰ Itt ugyanis az *yw* betűkapcsolat *ü*-ként és *iv*-ként egyaránt értelmezhető.

¹¹ Az illabiális forma kései felbukkanása ugyanakkor felveti annak lehetőségét is, hogy az *ölyv* lexéma az eredeti labiálist tartalmazó elemek közé sorolandó.

Nagy valószínűséggel sorolhatjuk az eredeti labiálist tartalmazó nevek közé például azokat a helyneveket ezek közül, amelyeknek személynévi etimonjai a magyarban adathatók labiális magánhangzóval, s a személynév etimológiája is az eredeti labiális forma meglétét támogatja, például *Bögöd* (1247: *Bugud*, Gy. 2: 353, vö. 1138/1329: *Bugudí* szn., a régi magyar *Bug* szn. -*d* képzős származéka, FNESz.), *Kölcsény* (1296: *Kulchen*, 1263>296: *Kulchun*, Gy. 1: 543; vö. 1142–6: *Culcey*, az alapjául szolgáló szn. tövéhez vö. ótörök *kül* 'hamu', *Kül* szn., ill. *kül* 'nevet' FNESz.), *Kölkedi* (+1015/+158/XVII.: *Kelkedi*, *Kelkedy* ~ *Kulkedý*, KMHsz. 1: 163) (vö. 1219/1550: *Culqed* szn., FNESz., WOT. ótör. **köläk*).

Az *ökör* közsztót tartalmazó *Ökörítő* név ugyancsak nagy biztonsággal sorolható az eredeti labiálist mutató nevek közé az *ökör* közsztó etimológiája alapján (1326: *Hukurithou*, Gy. 3: 380; az *ökör* csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, vö. pl. türk *öküz*, a magyarba került alapalak az ótör. **ökür* lehetett, TESz., WOT.), illetve a *Kökényér* a *kökény* eredeztetése révén (1340: *Kekener* ~ 1332: *Kukyner*, KMHsz. 1: 162) (ótörök eredetű, vö. kipcs. *kökän* 'szilva, őszibarack, meggy' stb., a magyarba került török alak ótör. **kükän*, **köken*, lehetett TESz., WOT.). A *Küküllő* helynév (1321/325: *Kykeleu* ~ 1318/323: *Kekelleu* ~ 1278: *Kuquellav* ~ 1315: *Kukulleu*, Gy. 3: 556) etimológiája ugyan vitatott, de feltételezett helynévi és közsztói etimonja egyaránt a labiális alak elsődlegességét támogatja (Kiss Lajos szerint török eredetű, s az átvett névalak **Kükäläy* lehetett, FNESz. Balázs János és Benkő Loránd azonban a *kökény* közsztóból magyarázza, illetve Benkő felveti a *kék* szavunk *kök* változatából való magyarázat lehetőségét is, Balázs 1989: 67–68, Benkő 2002: 60–61).

Máskor a helynév labiális adatai ugyan az eredeti labiális forma feltételezését engedik meg, a helynév alapjául szolgáló elem etimológiája azonban nem igazolja megnyugtatóan a labiális hangalak eredetiségét. A helynév alapjául szolgáló személynév, illetve helynév palatális vagy veláris volta nincs például kellőképpen tisztázva a *Gönc* (1299: *Gunch*, Gy. 1: 88, vö. ném. *Gun(t)z* szn. < *Gunzo* szn., és *Kuntz* szn. < *Konrad* szn., FNESz.), a *Lök* (1286/XVI., 1322/374: *Luk*, KMHsz. 1: 175; vö. 1215/1550: *Luc* szn., 1262: *Luk*,¹² FNESz., ÁSz.), a *Gecelfalva* (1331: *Goczel*, *Goczeel* ~ 1318: *Guchulpholua*, 1320/358: *Guchkulfalua*, Gy. 2: 498) (vö. 1318/1323: *Guchul* szn., ennek német előzményéhez lásd régi

¹² A *Luk*, *Luc* írásmódú régi személynévi formák olvasata *Luk* is lehet, amely a *Lukács* személynév rövidült formája.

ném. *Gozelo* szn., mai német *Götzel* csn., FNESz.) és a *Bekölce*¹³ nevek esetében ([1300 k.]/340//382: *Bukulche*, Gy. 3: 71; 1405: *Bekewlche*, FNESz.). Szintén elbizonytalanító tényező, ha a helynév alapjául szolgáló személynév végső soron illabiális magánhangzós formára megy vissza¹⁴, például *Györke* (1332: *Gurky*, Gy. 1: 90; vö. 1263: *Gyurke* szn., FNESz. << *György* << *Georgius*), illetve ha a személynév eredetét nem ismerjük, például *Köke* (1332–5/PR.: *Kuke*, *Koke*, 1347: *Kukey*, KMHsz. 1: 162; vö. 1219/1276: *Kuke* szn., FNESz. *Kökény*, vö. Kiss L. 1995: 31).

Az eredeti labiális hangalak feltételezése akkor áll leginkább ingatag alapokon, amikor a helynév etimológiájával kapcsolatban többféle elképzelés is felvethető. A *Köre*¹⁵ (1332–7/PR.: *Kerey* ~ 1323: *Kure*, Gy. 3: 110) és *Körű* (1326: *Kereu* ~ 1245: *Curu*, Gy. 3: 110) (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.) nevek például akkor sorolhatók csak az eredetileg is labiális magánhangzót tartalmazó nevek közé, ha az azok alapjául szolgáló személynév valóban összefügg a régi török *Kürü* személynévvel és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közszóval (FNESz.). Valószínűbb azonban, hogy ezek a nevek a magyar **ker-* ~ **kör-* ige 'kanyarodó (ti. vízfolyás)' értelmű folyamatos melléknévi igenévből valók, így a labiális elsődleges hangalak feltevése kevésbé indokolt (FNESz., Juhász 1979: 445–455).

4.3. A diftongusból alakult ö hangot tartalmazó helynevek

A rövid ö hang diftongusból is alakulhat egy korábbi hosszú ő megrövidülésével (azaz *ëü* > *ő* > *ö* változással). *Göc* település neve például Kiss Lajos szerint egy régi magyar **Gëüc* > **Göc* személynévből keletkezett (FNESz.), s a helynév lejegyzése (1305: *Geuch*, 1328: *Geulch*, +1326/500 k.: *Gewch*, Gy. 2: 70) is megengedi azt a feltételezést, hogy magánhangzójának korabeli hangzása a személynévi etimonhoz hasonlóan a rövid ö-s ejtés mellett diftongusos vagy hosszú ő-s is lehetett. A Bodrog

¹³ Az eredetileg is labiális hangot tartalmazó jövevény helynevek körébe sorolhatjuk a valószínűleg *ő* > *öl* változással (vagyis téves visszaütéssel) alakult *Bekölce* nevet, amely név kapcsán Kiss Lajos szerint a magyarban egy **Beköce* > *Bekölce* változással kell számolnunk (FNESz.). A helynév feltehetően szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bükovica*, *Bükovica* hn., szln. *Bukovica*, cseh *Bukovice* hn. (FNESz.). Ez esetben tehát a szláv nyelvi veláris hangrendű forma hangrendi átcsapással alakult a magyarban palatálisá (vö. Kiss 1995: 15–16).

¹⁴ A *György* átvételekor ugyanakkor közvetlenül is keletkezhet labiális forma.

¹⁵ A *Köre* és a *Kölkedi* nevek esetében az első szótagi labiális ~ illabiális változás bizonyára a második szótagi illabiális hatásának is tulajdonítható.

vármegyei *Töttös* kapcsán Póczos Rita hasonlóképpen azt állapítja meg, hogy az adatok ([1322 u.]: *Tutus*, 1412: *Theuthes* ~ *Thewthaus*, Gy. 1: 731) legvalószínűbb olvasata [tötös], esetleg a *Theuthes* adaté [tótes] lehet¹⁶ (2001: 116). Az első szótagi eredetibb hosszú *ö*-s vagy diftongusos olvasatot ebben az esetben is az valószínűsíti, hogy több, diftongusra utaló lejegyzést találunk az adatok között, ami aztán hosszú *ö*-vé alakulhatott tovább, vagy eleve hosszú *ö*-t jelölt. Ezt a feltételezést az is megtámogatja, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév a régi magyar *Tuet* [*tüet* < *tüwet*] személynévnek az *-s* képzős származéka, amely a *tő* ~ régi, népnyelvi *tű* 'földben lévő növényi szár' főnévből képződött (FNESz. *Töttös*, Mező 1990: 226, Póczos 2001: 115–116). A rövid *ö*-s ejtésmód a korai ómagyar korban az adatok alapján egyik helynév esetében sem igazolható, ugyanakkor nem is vethető el, a *Töttös* helynév személynévi etimonját azonban a korban *o*-val írva is megtaláljuk (1325: *Toteus*, FNESz.), ami az *ö* > *o* változás jele is lehet (vö. még Mező 1990: 223–228). A korábban már említett *Lök* helynév *ö* hangja kapcsán ugyancsak felmerülhet a korábbi hosszú *ö* megrövidülésével való alakulás, az alapjául szolgáló személynév ugyanis a *Lörinc* személynév becéző alakja, a *Lök* forma lehetett.

4.4. A valóban *ë* > *ö* labializációval alakult helynevek

4.4.1. Személynévi eredetű helynevek

Az *ë* ~ *ö* váltakozást mutató helynevek egy része személynévi eredetű. Személynévi etimonjaik alapján az *ë* > *ö* labializáció eredményei közé sorolhatjuk kisebb-nagyobb valószínűséggel az alábbi kettősségeket.

Azokat a neveket, amelyek személynévi etimonja és annak előzménye is *ë*-zö, biztosan az *ë* ~ *ö* szembenállás körébe vonhatjuk, például *Kerecsen(y)* (1327: *Kerechen* ~ 1324: *Kerechun*, Gy. 1: 542) (vö. 1274 k.: *Kerechen* szn., az alapjául szolgáló szn. előzménye a régi magyar *kercesen* 'egyfajta vadászsólyom' fn., FNESz.), *Börgönd* (1298>425: *Bergen* ~ [1249]>425: *Bwrgwn*, Gy. 2: 354) (vö. kirg. Kudai *Bergen* szn., tövéhez lásd ótörök *ber-* 'ad, ajándékoz, férjhez ad, fizet', FNESz.), *Gece* (1284: *Geche* ~ 1299: *Gusche*, Gy. 1: 86) (vö. 1240: *Geche* szn., talán a m. *Gergely* szn. becéző változata, FNESz.), *Gencs* (1318: *Gunch*, Gy. 2: 498) (vö. 1270>1437: *Guench*, ÁSz.) (az alapjául szolgáló sze-

¹⁶ Póczos Rita hozzászéiszi továbbá, hogy „a későbbi, az ómagyar korban nem adathozható [töttös] alakváltozat a *jötök* > *jöttök* igealakhoz hasonlóan alakulhatott” (2001: 116).

mélynév eredetéhez vö. talán ótörök *gänz* 'kincs', de lásd német *Gentzsch* csn. is, FNESz.).

Amennyiben az *ë-ző* személynév eredete ismeretlen vagy bizonytalan, az a helynévnek az *ë ~ ö* szembenálláshoz sorolását is kétségessé teszi, például *Kecső* (1348: *Kecheu* ~ 1272/303: *Kucheu*, Gy. 2: 514) (vö. 1232: *Kecha* szn., 1279: *Keche* szn., FNESz.), *Cseb* (1297: *Chyb* ~ 1300: *Cheb* ~ 1307: *Chub*, Gy. 1: 765) (vö. 1211: *Cheb* szn., 1216: *Ceb* szn., 1255: *Cheb* szn., FNESz., ÁSz.), *Gede* (1246/383: *Gede* ~ [1281–90]/[291]>358: *Gude*, Gy. 2: 498) (vö. 1275/1323: *Gede*, 1225: *Gude*, szn., 1226/226: *Gude*, szn.,¹⁷ FNESz., ÁSz.).

A bizonytalanságot még tovább fokozhatja az *ë ~ ö* szembenállás körébe sorolhatóság kapcsán az, ha a személynév és a helynév kapcsolata is bizonytalan, például *Pettend* (1228/434: *Pethlend* ~ 1231: *Putlend*, Gy. 1: 400) (vö. 1226/1550: *Petenad* szn., 1241/1377: *Petened* szn., FNESz.).

4.4.2. Jövevény helynevek

Az ide kapcsolható nevek az átadó nyelvbéli és a korai ómagyar nyelvi adatok alapján valószínűsíthetően hangrendi kiegyenlítődéssel, majd labializációval alakultak a magyar nyelvben, például *Kesztölç* (1294: *Keztelch* ~ 1304: *Kezteulch*, Gy. 2: 295) (a magyarba feltehetően egy szláv **Kostelъcъ* kerülhetett, vö. szb.-hv. *Kóstolac* hn., cseh *Kostelec* hn., szlk. *Kostolec* hn., FNESz., Hoffmann 2010: 130, Szőke 2015: 178), *Regmec* (1277: *Redemec* ~ 1328: *Redemuch*, Gy. 1: 135) (a magyarba feltehetően egy szláv **Radimec* kerülhetett, vö. cseh *Radimice* hn., Tóth 2001: 125), *Gerbec* ([1295–307]: *Gerbec* ~ 1324/1377: *Gurbuchepotaka*, Gy. 1: 87) (a magyarba feltehetően egy szláv **Grabovъcъ* kerülhetett, vö. szlk. *Hrabovec* hn., szb.-hv. *Grabovac* hn. ~ *Grabovci* hn. ~ *Grabovica* hn., Tóth 2001: 63).

4.4.3. Közszót tartalmazó vagy közszói előzményű helynevek

Az ide sorolható nevek esetében ugyancsak azok etimológiája és korai történeti adatai alapján hozhatunk valamelyest megnyugtató döntést arra vonatkozóan, hogy az illető lexémában a labiális *ö* (vagy *ü*) hang *i* vagy *ë* (esetleg *e*) hangra vezethető-e vissza.

¹⁷ A *Gede* ~ *Göde* személynév talán a *gede* ~ *gide* ~ *gida* 'gida' közszóra vezethető vissza (Virágh 1930: 259).

Nagy valószínűséggel sorolhatjuk az *ë* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyek etimonja és korai történeti adatai is *ë*-zöek (vagyis nincs *i*-s formájuk), például a *Csütörtökhely* első szótagja (1320: *Cheturtekhel*, Gy. 1. 438 ~ 1343: *Chuturtukhel*, Gy. 1. 438) (a TESz. szerint a magyarba egy régi bolgár, esetleg szlovén **četrvrtkь* került át), *felső* (1335: *Felsewadrian* ~ 1335: *Fulsewadrian*, Gy. 1: 704) (a *föl* főnévre vezethető vissza, amelynek ugor alapalakja a **pëlz* lehetett, a magyar szóbelseji eredetibb *ë* a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztethető ősvogul **ë* és ősosztják **ə* szabályos megfelelője, TESz.), *Lövő* (1323>380: *Leuw* ~ 1269: *Lvev*, Gy. 1: 786) (a *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből, a *lő* ősi örökség a fgr. korból, a fgr. alapalak a **leþe* lehetett, TESz., UEW.), *Csörög* (1334: *Cherg* ~ 1295/303: *Churg*, Gy. 4: 514) (a helynév előzménye a magyar *csörög* ~ *csurog* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *csergő* 'patak; sebesen, fodrosan rohanó víz, sellő', *csörge* 'csepegő forrás', *csörgü* 'a pataknak az a szakasza, ahol sekély a meder', *csergő* ~ *csörgő* ~ *csurgó* 'forrás, a lejtőn lecsordogáló víz', FNESz., a hangutánzó eredetű szócsaládba tartozó elemek korai adatai az *ë*-zö változat elsőbbségére utalnak, például 1193: *Chergou*, TESz., 1320: *Fizieschergeteg*, Gy. 1: 622, 1313: *Chergoud*, Gy. 2: 137, 1372 u./1448 k.: *czerges*, *cergetuala*, TESz., 1536: *Chereg*, TESz.).

Szintén nagy valószínűséggel sorolhatjuk az *ë* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyek korai adatai ugyan *i*-vel, *y*-nal írt formát is mutatnak, ezek a formák ugyanakkor a szavak etimológiája alapján inkább helyesírási sajátosságot tükrözhetnek, pl. *körtvély* (+1275[XIV.]: *Kirtuiles*, *Kyrtuiles*, Gy. 3: 110, 1295/423: *Kerthweler*, Gy. 1: 510 ~ 1256: *keththeus kurtuwelfa*, Gy. 3. 108) (a WOT. szerint a feltételezhető magyar alapalak **kertþeli* volt < ótör. **kertweliy* vagy **kertmeliy*, WOT.), *fel* (1323/446: *Filzolith*,¹⁸ Gy. 3: 136, 1303: *Fel Barcha* ~ 1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1: 64, 65) (a TESz. szerint az ugor alapalak a **pëlz* lehetett, lásd erről fentebb, TESz.), *szeg* (1270: *Ilsuazyg*, Gy. 4: 523 ~ 1293: *Lukazeg*, Gy. 1: 488 ~ +1256: *Molunzug*, Gy. 1: 864) (valószínűleg azonos a *szeg* 'hegyes vaseszköz' szóval, annak jelentéstanai szempontból elkülönült változata. Ez utóbbi ősi örökség az ugor korból. Az ugor alapalak **šerŋkz* lehetett, TESz., UEW.).

Bizonytalanul sorolhatjuk csak az *ë* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyeknek korai adatai ugyan *ë*-zöek, de az etimológiájuk

¹⁸ *Felszólát* nevének *i*-vel való lejegyzése a *fel* előtagú nevek között egyedülálló.

alapján nem igazolható bennük eredeti *ě*, például *föld* (1324/392: Farkasfeld, Gy. 2: 620 ~ 1321>402: Chepanfuld, Gy. 1: 537) (a *föld* lexéma bizonytalan eredetű, talán származékszó, a *fel* ~ *föl* főnévből *-d* névszóképzővel keletkezhetett, TESz.; mivel azonban korai adatai nem mutatnak *i*-zű formát, a bizonytalan eredeztetés ellenére is azt valószínűsíthetjük, hogy a *feld* ~ *föld* szembenállás az *ě* > *ö* labializáció eredményeképpen jött létre), *völgy* (1319: Ozyvvelg, Gy. 1: 139 ~ 1331: Zekereswlgfeu, Gy. 1: 100) (a *völgy* szó ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **βadkz* lehetett; feltehető uráli szóbelseji *δ* hatására az eredeti veláris szóbelseji magánhangzó a magyarban palatalizálódott, TESz., UEW. 550–551; a lexéma korai adatai azt valószínűsítik, hogy ez a másodlagos palatális hang az *ě* lehetett), *Köböl*, *Köblös*, *Köbli* (1325/XVI: Kebelkwth ~ 1233: Cubulcut, Gy. 2: 297) (valószínűleg szláv eredetű, a magyarba egy déli szláv **kǫbьlь* kerülhetett át,¹⁹ TESz.), *Szekcső* (1248: Schekchu ~ 1341: Zukchu, Gy. 1: 382) (a magyar *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékának folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett; valószínű, hogy a középkorban volt egy **szekcső* hangalakú, és 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag', valamint 'gázló'-féle jelentésű magyar földrajzi köznévi, és ez vált helynévvé, FNESz.).

Vizsgálatomat a továbbiakban az ebbe a kategóriába sorolható (a **4.4.** pontban tárgyalt) elemekre összpontosítom, vagyis az *ě* ~ *ö* szembenállás körébe csak azokat az adatokat sorolom, amelyek valóban eredeti *ě* hangra vezethetők vissza, és amelyek esetében az *ě*-re és *ö*-re utaló formák egyaránt adatolhatók a korban.

5. Az *ě* ~ *ö* szembenállás területi sajátosságai a korai ómagyar kori adatok alapján

Az *ě* ~ *ö* szembenállás területiségének vizsgálatába 36 vármegye 1135 helynévi adatát²⁰ vontam be (lásd az 1. ábrát). A vizsgálat során külön elemeztem az egyes szótagokban előforduló szembenállásokat, és csak azokra az adatokra voltam tekintettel a szótagok szembenállásai során,

¹⁹ A magyarba átkerült szláv formát nem lehet ugyan egyértelmű alakban rekonstruálni, de mivel az első szótag labialitása valószínűsíthető, feltételezhető labializációról csak a második szótag esetében beszélhetünk.

²⁰ Adatnak egy adott betűhív forma adott évbéli előfordulását tekintettem, tehát a vizsgálatban a különböző években azonos betűhív formában előforduló adatokat külön adatként, míg az egyazon oklevélben többször azonos betűhív formában felbukkanó adatokat egy adatként vontam be az elemzésbe.

amelyek az adott szótagban *ë* ~ *ö* kettősséget mutatnak.²¹ A szembenállást mutató adatok fél évszázadonkénti térképre vetítése során a szembenállás gócéjának kialakulására utaló jeleket nem találtam, ezért ehelyütt csak két összegző térképet mutatok be a sajátosság területi jellemzőit illetően: a 2. ábrán az *ö*-zés abszolút gyakoriságát, a 3. ábrán az *ö*-zésnek a relatív, vagyis az *ë*-zű formákkal szembeni gyakoriságát láthatjuk.²²

A térképek alapján az *ë* ~ *ö* szembenállás területisége kapcsán a szakirodalomban korábban felvázolt elképzelések csak részben igazolhatók. Az *ö*-zű adatok abszolút gyakoriságát tekintve ugyan Baranya és Abaúj vármegyék tűnnek a kiindulás gócéjának (vö. Dudás 2002: 31), ez azonban inkább a forrásadottságok tükörképét mutatja: mindkét térségben különösen nagy volt a településsűrűség,²³ és emellett források is nagy számban maradtak fenn ezekre a területekre vonatkozóan. Amennyiben ezért az *ö*-zű adatokat az *ë*-zű adatokhoz mérjük, a gyakorisági viszonyaik árnyalják ezt az eredményt. A relatív gyakoriság alapján azt látjuk ugyanis, hogy a nyelvterület déli (Bács és Krassó vármegyékben) és keleti részén (Doboka, Kolozs, Kraszna és Kükküllő vármegyékben), valamint Esztergom megyében gyakori a labiális adatok előfordulása: a szembenállást mutató adatoknak ezeken a területeken legalább a fele *ö*-zű, de a szintén déli területhez tartozó Arad és Keve vármegyék területén is 40% fölötti az *ö*-zű adatok jelenléte. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy ezekben a térségekben viszonylag kevés adat alapján számíthatók az értékek.

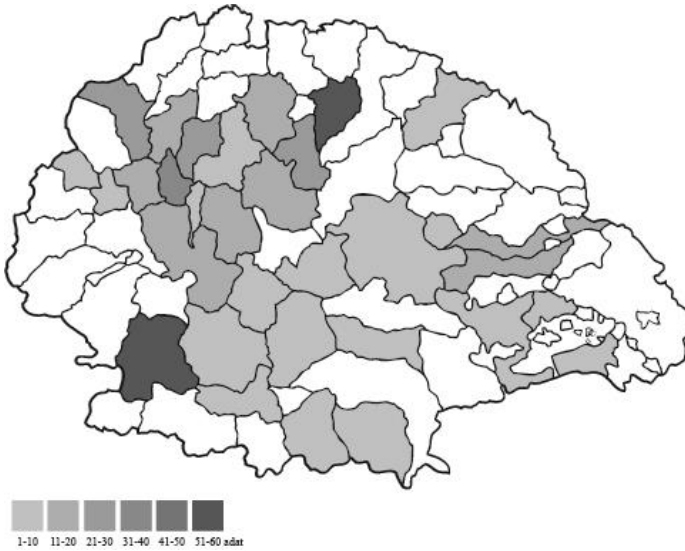
²¹ Így például a hangsúlyos szótag vizsgálatakor nem vettem figyelembe *Itebő* helynév adatait, mivel abban nincs megoszlás a hangsúlyos szótagban, másfelől a *Gede*, *Gecse* neveket ugyancsak figyelmen kívül hagytam a hangsúlytalan szótagok *ë* ~ *ö* szembenállásának elemzésekor, hiszen bennük e szótagban nem volt kettősség.

²² Az *ö*-zű adatok százalékos arányát tehát az adott vármegye összes *ë* ~ *ö* szembenállást mutató adatának számához viszonyítva határoztam meg.

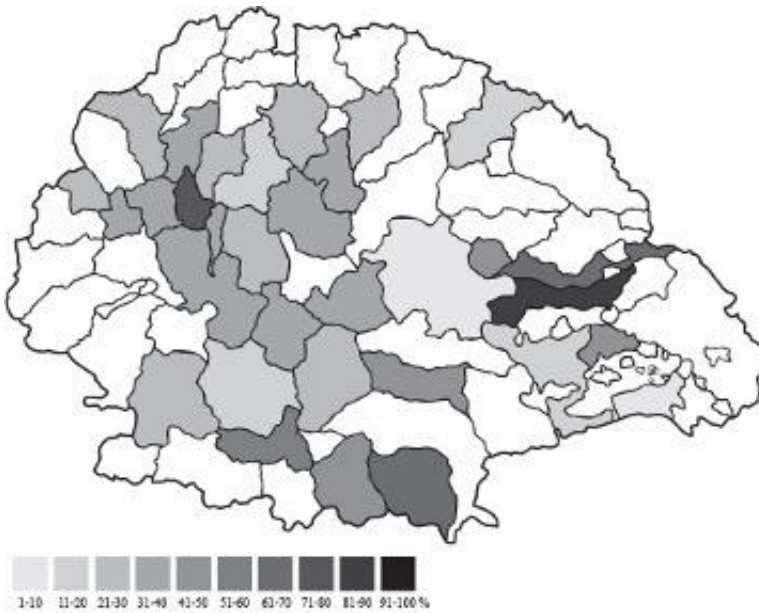
²³ A településsűrűségnek bizonyos gyakorisági mutatókra gyakorolt hatásáról a patrocíniumi nevek kapcsán lásd Tóth 2010: 137.

1. ábra: A vizsgálatba bevont vármegyék
(a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének
hang- és helyesírás-történeti adatbázisa alapján)

2. ábra: Az *ö*-zés abszolút gyakorisága (1201–1350)

3. ábra: Az *ö*-zés relatív gyakorisága (1201–1350)

6. Az *ë* ~ *ö* szembenállás kronológiai sajátosságai a korai ómagyar kori adatok alapján

A területiséggel szoros összefüggésben a változás kronológiai sajátosságait is érdemes megvizsgálunk, vagyis azt, hogy a különböző fonetikai helyzetben bekövetkező *ö*-zés mely területeken milyen időszakban bukkan fel. Ezáltal vizsgálat alá vonhatjuk azt a fentebb említett megállapítást, mely szerint az *ö*-zés területi góca a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a Délkelet-Dunántúl (és a törökdúlásig a Dél-Alföld és a Délvidék egy része) lehetett, mivel ezeken a területeken Juhász Dezső szerint már a kései ómagyar korban megjelentek az utolsó szótag előtti *ë* > *ö* labializáció példái (2018: 330).

Az *ë* ~ *ö* szembenállást kialakító labializációnak a toldalék előtt álló tövéghangzót érintő példái már a 13. században felbukkannak a nyelvterület különböző részein. Komárom vármegyében 4 (pl. 1261: *Selmekus*, Gy. 3: 452), Abaúj vármegyében 3 (pl. 1249: *Egrus*potoka, Gy. 1: 39), Csanád, Fejér, Heves vármegyékben 2-2 (pl. 1204: *Egrus*, Gy. 1: 855, Csanád vm., 1276: *Egrus*, Gy. 2: 360, Fejér vm., 1261/271: *Fedemus*, Gy. 3: 92, 108, Heves vm.), Baranya, Csongrád, Hont és Kolozs vármegyében pedig 1-1 ilyen adatot találunk (pl. 1289/291: *Kerestus*, Gy. 1: 325, Baranya vm., 1266: *Qurtuelus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm., 1260: *Fedemus*, Gy. 3: 195, Hont vm., 1296: *Thehuenustelke*, Gy. 3: 376, Kolozs vm.).²⁴

Az *ë* ~ *ö* szembenállást kialakító labializáció valamivel gyakrabban és ugyancsak már a 13. században jelentkezik a tő belsejében, hangsúlytalan szótagban. Tény, hogy az *ë* > *ö* labializációnak csakis a hangsúlytalan szótagban bekövetkező eseteire legkorábban a 14. századból említhetünk példát (1324: *Kerechun*, KMHsz. 1: 150, Bereg vm., 1345: *Demeturpataka*, Gy. 2: 140, erdélyi Fehér vm., 1304: *Kezteulch*, Gy. 2: 295, Esztergom vm., 1328: *Redemuch*, Gy. 1: 135, Abaúj vm.). Gyakoribb és korábbi, valóban már a 13. századból adatolható azonban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli labializáció egyszerre történő bekövetkezése.

²⁴ Az olyan, átiratban fennmaradt oklevelek adatainak, amelyek esetében az eredeti és az átirat oklevél datálása nem azonos fél évszázados időintervallumot jelöl, ezen a helyen való szerepeltetése azok bizonytalan kronológiai státusa miatt megkérdőjelezhető, de szintén a toldalék előtti tövéghangzót érintő változást fedezhetünk fel például a Bars vármegyei *Gyékényes* (1290/1322: *Genus*, Gy. 1: 445) esetében.

Esztergom vármegyében 10 (pl. 1233: *Cubulcut*,²⁵ Gy. 2: 297, Esztergom vm.), Nyitra vármegyében 7 (pl. 1289: *Curuskyn*, Gy. 4: 414), Abaúj vármegyében 5 (pl. 1292: *Gurbuch*, Gy. 1: 87, Abaúj vm.), Heves, Kolozs vármegyékben 1-1 ilyen adatot találunk (pl. 1256: *keththeus kurtuwelfa*, Gy. 3: 108, Heves vm., 1297: *Kubulkuth*, Gy. 3: 361, Kolozs vm.).²⁶

Az *ë* ~ *ö* szembenállást kialakító labializációra a legtöbb adatot a *tő* belsejében, hangsúlyos szótagban találjuk, s az ide tartozó adatok ugyancsak felbukkannak már a 13. században. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy az ide sorolható példák zöme a szótagzáró *l* labializáló hatását mutatja, vagyis a labializáció egy speciális kategóriáját képviseli. Ezeknek az elemeknek egy nagy része ráadásul – ahogyan arról a korábbiakban szóltam – az etimológiai szempontból bizonytalan státuszú nevek közé tartoznak. Abaúj és Pest vármegyében 13-13 (pl. 1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1: 64, Abaúj vm., 1291: *Keleenfeuld*, Gy. 4: 572), Nyitra vármegyében 12 (pl. 1292 [ø: 1296]: *Kurusken*, Gy. 4: 414), Borsod vármegyében 9 (pl. 1269: *Lvev*, Gy. 1: 786, Borsod vm.), Fejér vármegyében 8 (pl. 1231: *Putlend*, Gy. 2: 400), Baranya vármegyében 7 (pl. 1278: *Saulfolde*, Gy. 1: 374), Heves, Hont és Komárom vármegyében 6-6 (pl. 1261/271: *Kerezthusfeulde*, Gy. 3: 108, Heves vm., 1299: *Borueulg*, Gy. 3: 248, Hont vm., 1297: *Fulweyz*, Gy. 3: 37, Komárom vm.), Bars vármegyében 5 (pl. 1274: *Gokyvolg*, Gy. 1: 488), Csanád és Győr vármegyében 3-3 (pl. 1266/300: *Fulgudus*, Gy. 1: 857, Csanád vm., 1264/278: *Feuldhyg*, Gy. 2: 640, Győr vm.), Csongrád, Gömör, Kolozs és Moson vármegyében 2-2 (pl. 1266: *Qurtuelus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm., 1209: *Fulzaran*, Gy. 4: 185, Moson vm.), Bereg, Bihar, Bodrog, Kraszna, Küküllő és Pilis vármegyékben, valamint Fogarasföldön és Nagyszigeten 1-1 ilyen adatot találunk a 13. században (pl. 1240: *Chuntey*, Gy. 1: 716, Bodrog vm.).

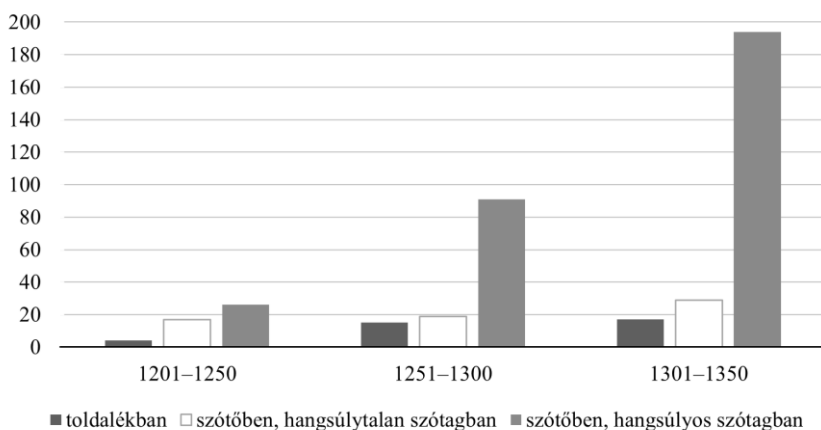
Láthatjuk, hogy az *ö*-zű adatok bármely fonetikai pozícióban és a nyelvtérület különböző részein felbukkanhatnak már a 13. században. Az *ö*-zű adatok különböző fonetikai helyzetben való megjelenésében látszólag valóban tapasztalunk elmozdulást az egyes fél évszázados időinter-

²⁵ A *Köbölkút* helynevek kapcsán ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy azok eredeti első szótagi labialitást mutatnak, tehát esetükben csak a második szótagban következhet be labializáció.

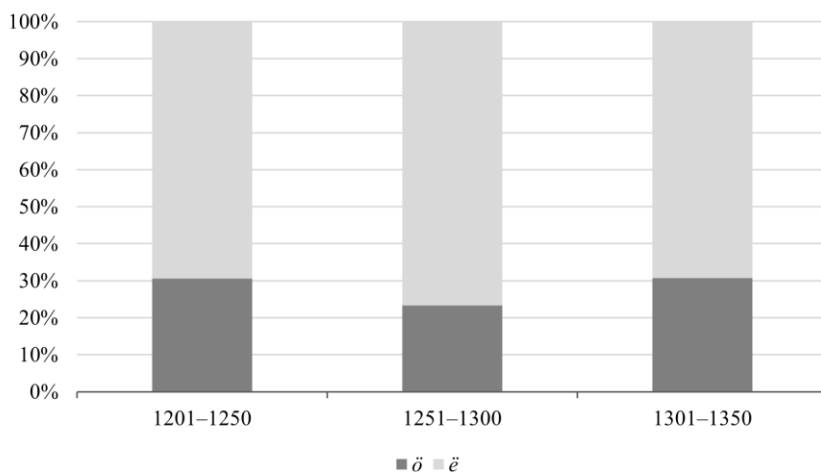
²⁶ A nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján bizonytalan kronológiai minősítéssel, de ugyancsak hangsúlytalan *ö*-zést mutatnak például Baranya és Fejér vármegyék egyes adatai (pl. 1295/403: *Yurkekurtuwele*, KMHsz. 1: 140, Baranya vm., [1249]>425: *Bwrgwn*, Gy. 2: 354, Fejér vm.).

vallumokban: a hangsúlyos szótagban jelentkező *ö-ző* adatok száma jelentősen növekszik az idő előrehaladtával (lásd a 4. ábrát).

Ez azonban minden bizonnyal csupán az adatok abszolút számának növekedését mutatja, mivel az *ë-ző* adatok száma ugyancsak jelentős mértékben növekszik ebben a pozícióban az egyes fél évszázados intervallumokban (lásd az 5. ábrát).

4. ábra: Az *ö-ző* adatok száma a különböző fonetikai pozíciókban

5. ábra: Az *ë-ző* és az *ö-ző* adatok aránya szótőben, hangsúlyos helyzetben

Ezzel összefüggésben azt is fontos megjegyeznünk, hogy az *ë* > *ö* változás szóvég felőli terjedése, szabályos fokozatokban való lezajlása (vö. Juhász 2018: 330) bizonyos esetekben ugyan valóban kimutatható az adatokban, például 1289: *Keresken* > 1292 [o: 1296]: *Kerusken* > 1292 [o: 1296]: *Kurusken* (Gy. 4: 414), de – ahogyan erről a korábbiakban már szóltam – igen gyakori, hogy a labializáció a különböző pozíciókban egyszerre következik be (vagy legalábbis az adatok nem mutatják a fokozatosságot), pl. 1292: *Gurbuch* (Gy. 1: 87). Máskor a labializáció szóvég felőli terjedését nem igazolják az adatok, például *Gerde* (1308: *Gurede*, Gy. 1: 306), *Regmec* (*1332: *Rodmech*, Gy. 1: 135), *Csentej* (1240: *Chuntej*, Gy. 1: 716), *Pettend* (1231: *Putlend*, Gy. 2: 400), amit minden bizonnyal azzal hozhatunk összefüggésbe, hogy ezekben az esetekben az *ö* utáni *e*-k valószínűleg nem középső, hanem alsó nyelvvállásúak. Ugyancsak a hangkörnyezettel összefüggő magyarázatot adhatunk a *Köröskény*, a *Körtvélyes* és a *Kengyeles* nevek esetében arra, hogy a labializáció szóvég felőli terjedése nem mutatkozik meg az esetükben. A *Köröskény* (1292 [o: 1296]: *Kuresken*, Gy. 4: 414, Nyitra vm.) névben ezt a „szabálytalanságot” például az *é* hang illabializáló hatásával (vö. Dudás 2004: 176), illetve azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy a második szótagbeli hang nem *ë*-re, hanem *i*-re megy vissza eredetileg (lásd a név etimológiájáról korábban leírtakat). A *Körtvélyes* név hangalakjának kialakulásában minden bizonnyal szintén közrejátszott a hangsúlytalan szótagbeli *é* hang (1350: *Kurthyuelys*, *Kurtheuelyes*, 1337: *Kurtueles*, KMHsz. 1: 165, Baranya vm., 1276 P.: *Quortueles*, KMHsz. 1: 165, Csongrád vm., 1268/347/383: *Kurthuilis*, Gy. 3: 447, Komárom vm.). A *Kengyeles* (+1264/[XIV.]: *Kengules*, Gy. 1: 297) névben a labializációnak csak a második szótagban való bekövetkezése pedig egyfelől valószínűleg az *l* hatásának, másfelől annak a körülménynek tulajdonítható, hogy az *-s* képzőnek nemcsak középső, hanem alsó nyelvvállású előhangzói is voltak, ami a labializációt megakadályozhatta.

7. Összegzés

Az *ë* ~ *ö* szembenállás vizsgálata – a korai ómagyar kori Magyar Királyság területe mintegy felének a bevonásával – reményeim szerint újabb részletekkel gazdagította a labializációról alkotott eddigi képünket. Az itt bemutatott eredmények a szembenállás területi és kronológiai viszonyaira vonatkozóan egyaránt árnyalják a korábbi elképzeléseket, ugyanakkor a vizsgálat általánosabb, a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti

elemzésekre összességében vonatkozó következtetések megfogalmazását is lehetővé teszi. A nagy mennyiségű adat területi szempontú összevetése során például az eredményeket nyilvánvalóan befolyásolja a választott módszer: az adatok abszolút gyakorisága a különböző területek eltérő forrásadottsága miatt nagy mértékben különbözhet. Ezt a torzítást némileg csökkentheti az adatok relatív gyakoriságának a figyelembevétele. Az *ë* ~ *ö* szembenállás szöveg felől történő lezajlásával kapcsolatos eredmények ugyancsak tartalmaznak általános érvényű következtetéseket is: módosíthatják a hangváltozások fokozatiságáról vallott elképzeléseket. A hangtörténeti vizsgálatok ugyanakkor véleményem szerint rendre azt a tapasztalatot is tükrözik, hogy a helynév-etimológiai kérdések tisztázása nélkül bizonyos ügyekben nem tudunk érdemleges válaszokhoz jutni. Az ómagyar kori hangtörténeti elemzések alapját ugyanis természetesen a korai helynévi adatok jelentik, amelyek eredeti hangalakjának rekonstruálása nem képzelhető el a megfelelő etimonok feltárása nélkül.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351.
- Balázs János (1989), Régi magyar földrajzinév-típusok (Levédia – Lőd, Küküllő – Somló). In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.), Névtudomány és művelődéstörténet. Zalaegerszeg város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya, Zalaegerszeg. 65–68.
- Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1963/1975), A magyar nyelv életrajza. Harmadik kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1967/2002), Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berár Jolán (szerk.), A magyar nyelv története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (2002), Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Döbrentei Gábor (szerk.) (1838–1888), Régi magyar nyelvemlékek. Magyar Tudós Társaság, Buda. = RMNy.
- Dudás Györgyi (2002), A *föld* és a *völgy* labializációs változásai az ómagyar korban. Magyar Nyelvjárások 40: 21–34.

- Dudás Györgyi (2004), A szónég felől induló labializáció az ómagyar korban. Helynévtörténeti Tanulmányok 1: 167–182.
- Fehértói Katalin (2004), Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.
- Fekete Nagy Antal (1941), Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = FN.
- Gerstner Károly (2018), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–128.
- Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Gy.
- Hajdú Mihály – Molnár József (1978), Az első magyar térkép helynevei. Magyar Névtani Dolgozatok 7. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest.
- Hoffmann István (1997), Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. MNY 93: 87–97.
- Hoffmann István (2010), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hoffmann István (szerk.) (2005), Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. = KMHsz.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria (1997, 1999, 2012, 2017), Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. = HA. 1–4.
- Jakab László – Kiss Antal (1994), A Guarj-kódex ábécérendes adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Juhász Dezső (1979), A Körü-féle helynevek kérdése. MNY 75: 445–455.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNESz.
- Kiss Lajos (1995), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Losonczi Zoltán (1915–1920), Az *ö*-zés története. NyK 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- Mező András (1990), Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. MNY 86: 223–228.
- Molnár József – Simon Györgyi (1980), Magyar nyelvemlékek. Harmadik, javított és bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rédei Károly (szerk.) (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = UEW.

- Róna-Tas András – Berta Árpád (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = WOT.
- Slíz Mariann (2011), *Anjou-kori személynévtár. 1301–1342. Históriaantik*, Budapest.
- Slíz Mariann (2017), *Anjou-kori személynévtár. 1343–1359. Magyar Nyelvtudományi Társaság*, Budapest.
- Szamota István – Zolnai Gyula (1902–1906), *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Magyar Tudományos Akadémia*, Budapest. = OklSz.
- Szőke Melinda (2015), *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. A Magyar Névtár Kiadványai 33. Debreceni Egyetem Kiadó*, Debrecen.
- Tóth Valéria (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névtár Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke*, Debrecen.
- Tóth Valéria (2010), *A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt (szerk.), Emlékkönyv Mező András tiszteletére. Bessenyei György Kiadó, Nyíregyháza. 133–140.*
- Virágh Rózsa (1930), *Magyar helységnevek eredete 3. Föld és Ember 10: 258–317.*
- Volf György (1876), *Régi magyar codexek: Érdy codex. Nyelvméltár 4. Magyar Tudományos Akadémia*, Budapest.
- Volf György (1885), *Régi magyar codexek: Festetics codex. – Pozsonyi codex. – Keszthelyi codex. – Miskolczi töredék. Nyelvméltár 13. Magyar Tudományos Akadémia*, Budapest.